

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Το χριστιανικό ήθος στην ιατρική επιστήμη Η περίπτωση του Λουκά, αρχιεπισκόπου Συμφερουπόλεως και Κριμαίας

Το χριστιανικό ήθος διαφέρει από την κοσμική ηθική και την ηθική των διαφόρων φιλοσόφων ή φιλοσοφικών κινήσεων. Το χριστιανικό ήθος σχετίζεται με τη σύνδεση του εκάστοτε χριστιανού με τον Θεάνθρωπο και κατ'επέκταση με τη δογματική διδασκαλία της Εκκλησίας. Το ήθος της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης βλέπει στο πρόσωπο του άλλου τον ίδιο τον Χριστό και ο άνθρωπος που διέπεται από αυτό πράττει το ορθό, όχι από φόβο αλλά από απεριόριστη αγάπη στον Τριαδικό Θεό και στον ενανθρωπήσαντα Χριστό. Το εν Χριστώ ήθος μπορεί να βρει εφαρμογή σε κάθε πλευρά της ανθρώπινης ζωής. Η Ορθόδοξη Ηθική δεν είναι αντίθετη με την επιστήμη της Ιατρικής ούτε με τα επιτεύγματά της. Αρκεί, βέβαια, η Ιατρική και κάθε επίτευγμα των ιατρών και των επιστημόνων που σχετίζονται με την Ιατρική να την λαμβάνουν υπ' όψιν τους. Η επιστήμη που η εφαρμογή της χριστιανικής ηθικής αποφέρει σπουδαίους καρπούς είναι η Ιατρική. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Λουκά, αρχιεπισκόπου Συμφερουπόλεως και Κριμαίας. Ο επιστήμονας αυτός όχι μόνο διέπρεψε στην επιστήμη της Ιατρικής αλλά συνδυάζοντας την Ιατρική με το χριστιανικό ήθος αντιμετώπισε τον άνθρωπο ολιστικά και ως εικόνα του Θεού, χωρίς να τον ενδιαφέρει αν ήταν πλούσιος ή πτωχός, χριστιανός ή άθεος, μορφωμένος ή αμόρφωτος, έννομος ή παράνομος. Η χριστιανική συμβολή στην ιατρική ηθική ήταν τεράστια και εποικοδομητική. Στην εργασία αυτή παρουσιάζεται ότι κεντρικό στοιχείο στην εφαρμογή της ιατρικής επιστήμης του αρχιεπισκόπου Κριμαίας Λουκά ήταν η χριστιανική πίστη του στην εγγενή αξία της ανθρώπινης ζωής, για τον σεβασμό της οποίας είμαστε υπόλογοι στον Θεό. Ο χριστιανισμός εξακολουθεί να αξίζει τη θέση του «στον δημόσιο χώρο» και, συγκεκριμένα, στον ιατρικό ηθικό διάλογο, κάτι που σημειώνεται με έμφαση μέσα στη ζωή και στο έργο του αρχιεπισκόπου Συμφερουπόλεως και Κριμαίας, του ιατρού Valentin Felixovich Voyno-Yasenetsky.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Με την έλευση του Ιησού Χριστού στον κόσμο και το σωτήριο μήνυμά του προς την ανθρωπότητα, τα θέματα «Ηθους» και «Ηθικής» ανυψώθηκαν σε άλλη διάσταση. Ο Ιησούς Χριστός, απευθυνόμενος στους Ιουδαίους, με την υπέρτατη εντολή «Αγαπάτε αλλήλους», και διακηρύσσοντας «Μή νομίσητε ότι ήλθον καταλύσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφῆτας· οὐκ ἦλθον καταλύσαι ἀλλὰ πληρῶσαι» (Ματθ. 5:17), συμπλήρωσε τον Μωσαϊκό Νόμο, προσθέτοντας στις εντολές του που αφορούσαν μόνο σε πράξεις και την πρόθεση με την οποία πρέπει να γίνονται αυτές, εγκαινιάζοντας ένα «Νέο Ἡθος» για την ανθρωπότητα.¹

Αν και πολλές φορές οι έννοιες «Ηθική» και «Ἡθος»

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2025, 42(6):835–841
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2025, 42(6):835–841

Ε. Αρτέμη,
Σ. Μιχαλάς,
Ι. Νικολακάκης,
Ι. Δημητριάδης,
Μ. Καραμάνου

Εργαστήριο Ιστορίας της Ιατρικής
και Ιατρικής Ηθικής, Ιατρική Σχολή,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών, Αθήνα

The Christian ethic in medical
science. The case of Luke,
Archbishop of Simferopol
and Crimea

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Ανατομία
Valentin Felixovich Voyno-Yasenetsky
Βραβείο Στάλιν
Λουκάς ιατρός

Υποβλήθηκε 26.9.2024
Εγκρίθηκε 19.10.2024

ταυτίζονται, η ταύτισή τους είναι λανθασμένη, γιατί ενώ «ηθική» είναι η επιστήμη που ασχολείται με τη μελέτη κανόνων συμπεριφοράς των ανθρώπων κατά τη συμβίωσή τους μέσα στο πλαίσιο της κοινωνίας, με τον όρο «ήθος» εννοούμε το σύνολο των ψυχικών ιδιοτήτων ενός ανθρώπου και τον ατομικό του χαρακτήρα.²

Το «ήθος» αρχίζει από εσωτερική παρόρμηση του κάθε ανθρώπου, η οποία τον επιτάσσει να είναι συνειδητά δίκαιος, να συμπεριφέρεται με τιμιότητα, να είναι συνεπής στις υποχρεώσεις του, να νοιώθει συμπόνια προς τους πάσχοντες, να είναι ανθρωπίνος κ.λπ. Πολλές φορές, ο τρόπος με τον οποίο συμπεριφέρονται κάποιοι άνθρωποι με ήθος σε θέματα ανθρωπιάς και αισθήματος δικαίου θεωρείται υπερβολικός και παρεξηγήσιμος για τα κοινά

ανθρώπινα μέτρα. Αντίθετα, άνθρωποι οι οποίοι φορούν το περίβλημα της ηθικής και ενεργούν ως προς το «φαίνεσθαι», είναι πιθανόν σε κάποιες περιπτώσεις «έν τῷ κρυπτῷ», να συμπεριφέρονται αντίθετα με τα κριτήρια της ηθικής.³

Η Ορθόδοξη Ηθική δεν είναι αντίθετη με την επιστήμη της Ιατρικής ούτε με τα επιτεύγματά της. Αρκεί, βέβαια, η Ιατρική και κάθε επίτευγμα των ιατρών και των επιστημόνων που σχετίζονται με την Ιατρική να λαμβάνουν υπ' όψιν τους τα εξής: (α) Η ζωή του ανθρώπου και η δημιουργία του κόσμου είναι δωρεά του Θεού και οφείλονται στην άπειρη θεία αγάπη, (β) ο άνθρωπος είναι ψυχοσωματική ενότητα, (γ) είναι υπεύθυνος για την προστασία της ανθρωπίνης ζωής αλλά και του περιβάλλοντος, (δ) το ανθρώπινο ον είναι συνδημιουργός της ζωής, (ε) είναι διαχειριστής και όχι κάτοχος της ζωής του, (στ) είναι υπεύθυνος για τη ζωή του και για τη ζωή των άλλων, (ζ) υπάρχει άμεση σχέση της σωματικής υγείας ή ασθένειας με την πνευματική υγεία ή την αντιμετώπιση της πνευματικής ασθένειας, (η) στην ανθρωπινή ζωή υπάρχει ιερότητα, γι' αυτόν τον λόγο σε κανένα στάδιό της δεν μπορεί να υπάρχει εμπορευματοποίηση ούτε φυσικά και στον θάνατο, (θ) ο άνθρωπος πρέπει να θυμάται ότι όταν προσπάθησε να γίνει Θεός χωρίς τη βοήθεια του Θεού εξέπεσε από τη χάρη Του και οδηγήθηκε στην καταστροφή, (ι) η ζωή του ανθρώπου είναι ιερή. Η ιερότητα της ζωής σηματοδοτείται από την ανθρωπινή αξιοπρέπεια με την κατ' εικόνα δημιουργία του ανθρώπου και την έννοια του προσώπου, (κ) κάθε ιατρική παρέμβαση δεν πρέπει να παραβιάζει την προσωπική ελευθερία του ανθρώπου, (λ) κάθε άτομο θεωρείται και είναι αναντικατάστατο, ώστε να μη θυσιάζεται για την ικανοποίηση επιστημονικών επιτευγμάτων, (μ) η βιοτεχνολογία οφείλει να συνδράμει στη θεραπεία όσων αρνητικών και αφύσικων συμβαίνουν σχετικά με την υγεία του ανθρώπου και το περιβάλλον, (ν) ο πνευματικός θάνατος είναι σημαντικότερος του σωματικού θανάτου και, τέλος, (ξ) η Ιατρική οφείλει να έχει πραγματικό ήθος, να υπηρετεί εν Θεώ χριστιανικές αξίες και να μην επηρεάζεται από την εκκοσμικευμένη νεωτερικότητα και μετανεωτερικότητα του κόσμου, επειδή τότε θα ανοίξει ο ασκός του Αϊόλου και οι άνθρωποι θα κινδυνέψουν να χαθούν, όπως έγινε και με τους συντρόφους του Οδυσσέα.⁴

2. ΤΟ «ΗΘΟΣ» ΚΑΙ Η «ΗΘΙΚΗ» ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Η έννοια της «ηθικής» έχει ερμηνευτεί διαφορετικά από ποικίλες φιλοσοφικές και θρησκευτικές παραδόσεις μέσα στον χρόνο. Αρχικά, προέρχεται από τον αρχαίο ελληνικό όρο «ήθος», που συνδέεται με τις συνήθειες και τις πρακτικές συμπεριφοράς της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, η ηθική αποτελεί το δεύτερο μέρος της αρετής,

μετά τη διανοητική, και θεωρεί ότι προέρχεται από το έθος, δηλαδή τις συνήθειες της κοινωνίας,⁵ «ή δ' ήθικη ἐξ ἔθους περιγίνεται, ὅθεν καὶ τοῦνομα ἔσχηκε μικρὸν παρεκκλίνον ἀπὸ τοῦ ἔθους».⁶ Ἀρα, η ηθική προέρχεται από το έθος, δηλαδή τον εθισμό. Ωστόσο, άλλοι φιλόσοφοι, όπως ο Ηράκλειτος, είδαν στο ήθος κάτι περισσότερο από απλές συνήθειες, είδαν μια θεϊκή δύναμη που κατοικεί μέσα στον άνθρωπο «Ἡθος ἀνθρώπῳ δαίμων».⁷

Στον χριστιανισμό, οι έννοιες του «ήθους» και της «ηθικής» προσδιορίζονται με τον τρόπο ζωής που επαγγέλλεται από την Εκκλησία σύμφωνα με τη διδασκαλία του Χριστού. Επομένως, το ήθος κατά την ορθόδοξη Θεολογία είναι το αποτέλεσμα της συνεργασίας της χάρις του Ἀκτιστου Θεού και της ελεύθερης προαίρεσης του ανθρώπου, δηλαδή της προσωπικής σχέσης του ανθρώπου με τον Θεό και όχι κάποιων ηθικιστικών κανόνων. Η Ορθόδοξη Παράδοση με το ασκητικό φρόνημά της και την ησυχαστική παράδοσή της βλέπει τον άνθρωπο όχι στα στεγανά όρια της επίγειας ζωής του, αλλά στην εσχατολογική δόξα του. Όταν ο άνθρωπος αξιολογήσει τη βιολογική ύπαρξη με κριτήριο την εκκλησιολογική ύπαρξή του, ολόκληρη η συμπεριφορά του φωτίζεται και η κάθε πράξη του αποκτά καινούργιο νόημα. Ακόμη, ο ασκητικός αγώνας του προσώπου δεν αποβλέπει στην ατομική εξασφάλιση ή στην κοινωνική ευπρέπεια αλλά στη δυναμική αναμέτρηση με το υπαρκτικό πρόβλημα της αλήθειας του ανθρώπου. Εκφράζει, επίσης, μια δυναμική κίνηση και πορεία και ποτέ δεν θεωρείται τετελεσμένη. Έτσι, τα μεγάλα κοινωνικά και ηθικά προβλήματα της εποχής μας μπορούν να αντληθούν ή και να εξαφανιστούν σε κάποιες περιπτώσεις όταν η εκάστοτε επιστήμη συνεργάζεται με την ορθόδοξη Θεολογία. Προϋπόθεση, βέβαια, είναι να γίνει σκοπός της ζωής του ανθρώπου η θέωση, δηλαδή η πραγμάτωσή του ως προσώπου κατ' εικόνα του Τριαδικού τρόπου ζωής.

Στην Ορθόδοξη Εκκλησία ο πιστός γίνεται μέτοχος όχι μιας κοσμικής ηθικής που πολλές φορές είναι απόλυτα υποκριτική, ηθικιστική και ίσως κάποιες φορές φαρισαϊκή και σεμνότυφη, αλλά αποκτά το ήθος της εν Χριστώ διδασκαλίας. Αυτή τον οδηγεί σε μια ενότητα του πιστού με τον πλησίον του. Πρωτίστως, όμως, τον ενώνει με τον ίδιο τον Θεό. Το ήθος αυτό αποκαλύπτεται στον άνθρωπο από τον ίδιο τον Τριαδικό Θεό, γι' αυτό ενώνει τον αληθινά Ορθόδοξο Χριστιανό με τον Θεό «εις εκείνην την ενότητα ήτις κέκτηται διδάσκαλον την Αγίαν Τριάδα αλλά και με τον συνάνθρωπό του σε μια αγαπητική ένωση».^{8,9} Το συγκεκριμένο και μόνο αληθινό ήθος έχει ως αφετηρία του την εν Χριστώ ομοίωση, σύμφωνα με τον επίσκοπο Καισαρείας Βασίλειο, ο οποίος υπογραμμίζει στις Ασκητικές Διατάξεις του: «Πᾶσα πρᾶξις, ἀγαπητὲ, καὶ πᾶς λόγος τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ κανὼν ἐστὶν εὐσεβείας τε καὶ ἀρετῆς.

*Διά τοι τοῦτο καὶ ἐνηνθρώπησεν, ὡς ἐν εἰκόνι διαγράφων ἡμῖν εὐσέβειάν τε καὶ ἀρετὴν, ἵνα κατὰ δύνανμιν ἕκαστος καὶ ἐκάστη ὁρῶντες ζηλώσωμεν τὸ ἀρχέτυπον. Διὰ γὰρ τοῦτο φορεῖ τὸ ἡμέτερον σῶμα, ἵνα καὶ ἡμεῖς αὐτοῦ τὴν πολιτείαν, ὡς οἶόν τε, μιμησώμεθα».*¹⁰

Επομένως, το αληθινὸ ἐν Χριστῷ ἦθος ἔχει ὡς θεμέλιά του τὴν Τριαδολογική, Χριστολογία καὶ Πνευματολογία διδασκαλία τῆς Ορθόδοξης Εκκλησίας, ὅπως φανερώθηκε ἀπὸ τὸν Τριαδικὸ Θεὸ στους ἀνθρώπους μέσω τῆς ἐνανθρώπησής του Ἰησοῦ Χριστοῦ.¹¹ Ἡ ἀληθινὴ αὐτὴ δογματικὴ διδασκαλία ὑπάρχει μέσα στὴ Βίβλο καὶ σφραγίστηκε ἀπὸ τις αποφάσεις τῶν Οικουμενικῶν καὶ τῶν Τοπικῶν Συνόδων τῆς Εκκλησίας καὶ ὅπως ἀναπτύχθηκε μέσα στὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων. Τὸ ἦθος τῆς Ορθόδοξης Εκκλησίας ἔχει ἓναν στόχο, τὴ σωτηρία τοῦ πιστοῦ καὶ τὴν εἰσοδὸ τοῦ στὴ Βασιλεία τῶν Ουρανῶν.

Αντίθετα, στὴ σύγχρονη δυτικὴ ορολογία, οἱ ὅροι “ethics”, “ethic” χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ προσδιορίσουν τὴν ἐπιστὴμὴ που ἀσχολεῖται γενικὰ μετὰ τις ἠθικὲς ἀξίες, ἐνῶ οἱ ὅροι “morality”, “moral” χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ περιγράψουν τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ που πολλὲς φορές εἶναι τὸ ἀπάνθισμα διαφόρων ἠθικιστικῶν ἀξιών καὶ ὄχι πραγματικὰ ἠθικῶν.¹² Ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ, ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε στὴ Δύση, ἐντάχθηκε στὸ πλαίσιο μετὰ αὐθεντίας καὶ σύμβασης. Διαμορφώθηκαν συμβατικὰ σχήματα ἀτομικῆς συμπεριφορᾶς, τὰ ὁποία καθορίστηκαν ἀπὸ μιὰ νομικιστικὴ δεοντολογία. Στὴ δυτικὴ ἐκκλησία ἀναπτύχθηκε ὁ συγκεντρωτικὸς θεσμὸς τοῦ πάπα τῆς Ρώμης καὶ ἡ δικανικὴ-ιεροκρατικὴ δομὴ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Εκκλησίας. Τὸ ἰδανικὸ τῆς πίστης εἶναι ἡ σχέση μετὰ τῶν καλῶν καὶ τῶν κακῶν πράξεων τοῦ ἀτόμου, μέσω μιᾶς κανονιστικῆς ἠθικῆς, ἡ ὁποία ἐπιτρέπει τὴ βεβαιότητα τῆς ἀτομικῆς σωτηρίας καὶ αὐτάρκειας. Απὸ τὴν ἄλλὴ πλευρὰ, ἡ ἀλήθεια τῆς Ορθόδοξης Εκκλησίας δὲν ἐμφανίζεται ὡς ἠθικὸς λόγος γιὰ τὸν Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο. Εμφανίζεται ὡς ἐνυπόστατὴ ἀλήθεια τοῦ προσώπου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ προσώπου τοῦ ἀνθρώπου.

Με βάση τὰ ἀνωτέρω, θὰ μπορούσε νὰ υποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἐννοία τῆς ἠθικῆς ἔχει πολλαπλὲς διαστάσεις καὶ ἔχει ἐξελιχθεῖ, διαμορφώνοντας τὴ συμπεριφορὰ καὶ τις ἀξίες τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸν χρόνο, κάτι που ἀντικατοπτρίζει τὴν πολυπολιτισμικὴ καὶ ἱστορικὴ φύση τῆς. Στὴν Ορθόδοξη παράδοση, ἡ ταῦτιση ἀλήθειας καὶ προσώπου ἀποκαλύπτει τὴν ἐξάρτηση τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ ἠθους ἀπὸ τὴν Οντολογία ὡς ἀλήθεια τοῦ εἶναι καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀξιολογία. Αποτελεῖ, ἔτσι, ἀπελευθέρωση τοῦ ἠθους ἀπὸ τὰ συμβατικὰ σχήματα τῆς κάθε θρησκευτικῆς, φιλοσοφικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δεοντολογίας.¹³

Ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, ἡ Ορθόδοξη πα-

ράδοση μετὰ τὸ ἀσκητικὸ φρόνημά της καὶ τὴν ἡσυχαστικὴν παράδοσή της βλέπει τὸν ἄνθρωπο ὄχι στὰ στεγανά ὅρια τῆς ἐπίγειας ζωῆς του, ἀλλὰ στὴν ἐσχατολογικὴ του δόξα. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἀξιολογήσῃ τὴ βιολογικὴ ὑπαρξὴ του με κριτήριον τὴν ἐκκλησιολογικὴ ὑπαρξὴ του, ὁλόκληρὴ ἡ συμπεριφορὰ του φωτίζεται καὶ ἡ κάθε πράξη του ἀποκτὰ καινούργιο νόημα. Ἡ Ορθόδοξία σταθερὰ ἐπαγγέλλεται ὅτι μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ ὅ,τι εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἔχει γιὰ ἐκείνον αὐτὸ τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ γίνῃ, δηλαδὴ Θεὸς κατὰ χάριν. Ἀν ἐξεταστῇ ἡ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου με βάση τὴν ἐν λόγῳ θεολογικὴ καὶ ἐκκλησιοκεντρικὴ ἐκτασὴ τῆς, ἡ θεώρηση τῶν διλημμάτων που δημιουργοῦν οἱ βιοϊατρικὲς μέθοδοι ἐκλαμβάνει ἄλλο χαρακτήρα.¹⁴ Τότε μπορεῖ νὰ κατανοηθεῖ ὅτι ἡ κάθε νέα μέθοδος τῆς ἱατρικῆς καὶ κάθε πρόσδος τῆς βιολογίας εἶναι εὐλογημένη ἀν ἀποβλέπει στὸν ὅλο ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ζεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ στὸν παρόντα αἰῶνα, πορεύεται ὁμως ἀπὸ τὴν ἄλλὴ πλευρὰ στὸν αἰῶνα τὸν μένοντα. Αντίθετα, κάθε ἀνακάλυψη στὸν τομέα τῆς βιοτεχνολογίας ἡ ὁποία ἐγκλωβίζει τὸν ἄνθρωπο στὰ στεγανά ὅρια τῆς βιολογικῆς ζωῆς του, ὅσο καὶ ἀν διευκολύνει τὴ γήινὴ ζωὴ καὶ ἀναπαύει τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ὑποκρύπτει μιὰ τραγικότητα ὅσον ἀφορὰ στὴν αἰώνια ψυχὴ του.

??

Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι τὸ χριστιανικὸ φρόνημα σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν εἶναι ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ υπερβεῖ τὰ ὅποια βιοηθικὰ διλήμματα, ἀρκεῖ ἡ Θεολογία καὶ ἡ ἱατρικὴ νὰ πορευτοῦν χωρὶς μικρότητες, υπερφιαλισμὸ καὶ προσπαθώντας καὶ οἱ δύο νὰ ἐπιτύχουν τὸ βέλτιστο γιὰ τὴν ψυχοσωματικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ βιβλίο τῆς Εξόδου (15:23–25) σημειώνεται ἄλλωστε: «Ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς ἔδωκε στους ἀνθρώπους τὴν ἱατρικὴ ἐπιστὴμην, ὥστε νὰ δοξάζεται μετὰ ταυμαστά αὐτοῦ ἔργα. Διὰ τῶν ἱατρῶν καὶ τῶν φαρμάκων θεραπεύει ὁ Θεὸς καὶ ἀφαιρεῖ τὰς ἐνοχλήσεις τοῦ ἀσθενοῦς ... Τέκνον μου, ὅταν ἀρρωστήσῃς, μὴν ἀδιαφορήσῃς γιὰ τὸν ἱατρὸ καὶ τὰ φάρμακα. Συγχρόνως, ὁμως, παρακάλεσε καὶ τὸν Κύριον καὶ αὐτὸς θὰ σε θεραπεύσει. Ἀπαρνήσου καὶ ἀπομάκρυνε ἀπὸ σε κάθε ἀμαρτία· ἔχε καθαρὰ τὰ χέρια σου ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ καθάρισε τὴν καρδίαν σου ἀπὸ κάθε ἀμαρτίας... Νὰ προσφύγῃς δε κατόπιν καὶ στὸν ἱατρὸ, γιὰτὶ ὁ Θεὸς τὸν ἐδημιούργησε καὶ τὸν ἀνέδειξε. Μὴν τὸν ἀπομακρύνῃς ἀπὸ κοντά σου, ἐπειδὴ ἔχεις τὴν ἀνάγκην του. Πολλὲς φορές ἡ θεραπεία τῆς ἀσθενείας καὶ ἡ κατευδὼση τῆς υγείας εἶναι στὰ χέρια τῶν ἱατρῶν, γιὰτὶ καὶ αὐτοὶ μετὰ τὴν σειρά τους προσεύχονται πρὸς τὸν Κύριον νὰ κατευδῶσιν τις προσπάθειές τους καὶ νὰ ἐπιτύχουν ἐλάφρυνση καὶ θεραπεία τῆς νόσου γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ζωῆς».

3. Ἡ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΟΥΚΑ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΥΜΦΕΡΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΚΡΙΜΑΙΑΣ

Ὁ ἅγιος Λουκάς (1877–1961) ὁ ἱατρὸς, ἀρχιεπίσκοπος

Συμφερουπόλεως και Κριμαίας, ήταν γνωστός με το όνομα Valentin Felixovich Voyno-Yasenetsky (εικ. 1). Υπήρξε καθηγητής Τοπογραφικής Ανατομίας και Χειρουργικής στο Πανεπιστήμιο της Τασκένδης και αποτελεί διαχρονικό σύμβολο του ανθρώπου επιστήμονα και ιατρού-χειρουργού. Υπηρέτησε την Ιατρική και την ιεροσύνη στην Ορθόδοξη Εκκλησία με το ίδιο πάθος. Η ζωή του ήταν η συνισταμένη διαφόρων ρόλων, όπως του πρωτοπόρου χειρουργού, του αφοσιωμένου επιστήμονα στην Ιατρική και στον άνθρωπο και ενός πιστού και συμπονετικού ιερέα. Στο πρόσωπό του το χριστιανικό ήθος εναγκαλίστηκε σφικτά με την ιατρική επιστήμη.¹⁵

Τελειώνοντας το σχολείο σπούδασε ζωγραφική. Γρήγορα όμως συνειδητοποίησε ότι ήθελε μόνο να υπηρετεί τους συνανθρώπους του. Στην εν λόγω δύσκολη καμπή της ζωής του συζήτησε τις ανησυχίες του με έναν καθηγητή του, ο οποίος τον ενθάρρυνε να σπουδάσει Ιατρική. Με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να προσφέρει τη βοήθειά του στους χωρικούς που είχαν πτωχή ιατρική περίθαλψη. Έτσι, σπούδασε Ιατρική στο Πανεπιστήμιο του Κιέβου και για μεγάλο χρονικό διάστημα εργάστηκε ως τοπικός περιφερειακός ιατρός.

Ο Άγιος Λουκάς. Πηγή: National Museum of Medicine of Ukraine.

Ως εξαιρετικός φοιτητής Ιατρικής διέπρεψε στην ανατομία, γεγονός που τον βοήθησε σε όλη τη διάρκεια της χειρουργικής καριέρας του. Ο Valentin αγαπούσε τόσο την Ιατρική όσο και την ιεροσύνη, γι' αυτόν τον λόγο το 1921 χειροτονήθηκε διάκονος και ιερέας και το 1923 επίσκοπος. Παράλληλα, διορίστηκε τακτικός καθηγητής Τοπογραφικής Ανατομίας και Χειρουργικής στο Πανεπιστήμιο της Τασκένδης. Οι διαλέξεις του στο Πανεπιστήμιο προσέλκυαν μεγάλο αριθμό φοιτητών τόσο της Ιατρικής όσο και διαφόρων άλλων σχολών. Το 1924, στο νοσοκομείο του Γενισέισκ, ο επίσκοπος Λουκάς πραγματοποίησε με επιτυχία την πρώτη στον κόσμο μεταμόσχευση νεφρού από ζώο (μοσχάρι) σε άνθρωπο.¹⁶ Ο Valentin πριν από τη μεταμόσχευση αλλά και πριν από κάθε εγχείρηση λάμβανε βαμβάκι ποτισμένο στο ιώδιο και έκανε το σημείο του σταυρού στο σώμα του ασθενούς, εκεί ακριβώς που θα γινόταν η τομή. Στο χειρουργείο είχε πάντα την εικόνα της Παναγίας, μπροστά στην οποία προσευχόταν για λίγα λεπτά πριν από κάθε επέμβαση. Μόνο μετά από αυτά έλεγε με επισημότητα: «το νυστέρι».

Συνδυάζοντας την άριστη γνώση της ιατρικής επιστήμης με τη μεγάλη πίστη του στον Θεό, ο Valentin τόλμησε να αντιμετωπίσει πολύ δύσκολες και σοβαρές νευροχειρουργικές παθολογίες. Η τόλμη αυτή δεν προερχόταν από άγνοια κινδύνου ή ελλείψεις γνώσεις της ανατομίας, αλλά το αντίθετο. Γνώριζε λεπτομερώς την ανατομία του εγκεφάλου, του κρανίου και του κρανιακού χώρου, καθώς επίσης είχε άριστη γνώση και κατανόηση της κλινικής εικόνας του ασθενούς. Χαρακτηριστικά, ο ίδιος ο επίσκοπος Κριμαίας αναφέρει για μια περίπτωση ασθενούς που χειρουργήσε στην ανατομική περιοχή της μαστοειδούς απόφυσης και του σιγμοειδούς κόλπου: «...*χρειάζεται μεγάλη προσοχή, αλλά αυτή η προσοχή δεν πρέπει να μετατρέπεται σε διστακτικότητα ή φόβο*».¹⁷ Οι εν λόγω προσεγγίσεις παραμένουν επίκαιρες, υπογραμμίζοντας τη διαχρονικότητα του έργου του και την ανεκτίμητη συμβολή του στη Νευροχειρουργική.

Σε όλη την ιατρική του πορεία υπηρέτησε την επιστήμη με πλήρη αφοσίωση σε αυτή και στον άνθρωπο. Έτσι, αν και ορθόδοξος ιερέας, τιμήθηκε το 1946 από το κομμουνιστικό καθεστώς της Ένωσης Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ) με το βραβείο Στάλιν. Ο ίδιος απείχε από την απονομή, γεγονός που ήταν αδιανόητο για εκείνη την εποχή. Ωστόσο, χάρισε το χρηματικό ποσό από το βραβείο στους πτωχούς. Ο καθηγητής Ζήκωφ έγραφε το 1954: «*Τα βιβλία του Valentin Felixovich Voyno-Yasenetsky είχαν μεγάλη σημασία για μας τους μελλοντικούς επιστήμονες. Είχαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί συνοδεύονταν από σκίτσα και φωτογραφίες κι έτσι είχαμε καλύτερη εικόνα για το πώς εφαρμόζονται στην πράξη οι μέθοδοί του. Ο ίδιος είχε φωτογραφική μηχανή και*

φωτογράφιζε την πορεία της εγχείρησης όταν χρειαζόταν. Τα σκίτσα του ήταν αξιοθαύμαστα. Εδώ έβλεπες πόσο καλός ζωγράφος ήταν και με πόση ακρίβεια ζωγράφιζε τα διάφορα όργανα του ανθρώπου».¹⁸

Ο άγιος Λουκάς ποτέ δεν έπαψε να υπηρετεί τον Θεό και να προσεύχεται σε Εκείνον, ακόμη και όταν φυλακίστηκε και εξορίστηκε από το κομμουνιστικό καθεστώς της χώρας του. Το χριστιανικό ήθος του προκαλούσε τον σεβασμό ακόμη και μέσα στη φυλακή, όπου αναγκάστηκε να συμβιώσει με ανθρώπους οι οποίοι είχαν καταδικαστεί για ειδεχθή εγκλήματα. Για εκείνον, ο κάθε άνθρωπος άξιζε τόσο τις ιατρικές υπηρεσίες του όσο και εκείνες της ιεροσύνης.¹⁹ Ως ιερέας, η προσέγγιση του Νογνο-Υασενετσκύ στην Ιατρική ήταν βαθιά συμπονετική. Πίστευε στην ολιστική θεραπεία των ασθενών, αντιμετωπίζοντας τόσο τις σωματικές όσο και τις πνευματικές τους ανάγκες. Οι ηθικές του εκτιμήσεις στην ιατρική πρακτική επηρεάζονταν από την πίστη του, δίνοντας έμφαση στην αξιοπρέπεια και στην ιερότητα της ανθρώπινης ζωής.

Μάλιστα, όταν στις αρχές του 1920 μια από τις επιτροπές ελέγχου του Κομμουνιστικού Κόμματος του νοσοκομείου όπου εργαζόταν τότε έδωσε εντολή να ξεκρεμάσουν την εικόνα της Παναγίας, ο άγιος Λουκάς αρνήθηκε να μπει στο χειρουργείο. Ο καθηγητής Οσάνιν θυμάται ότι η επιτροπή είχε εκφράσει την άποψη ότι «το χειρουργείο είναι δημόσια υπηρεσία. Έχουμε διαχωρίσει το κράτος από την εκκλησία. Εάν ο χειρουργός σας θέλει να προσεύχεται, με γεια του με χαρά του, αλλά ας κρατήσει την εικόνα στο σπίτι του». Ο Νογνο-Υασενετσκύ επανέλαβε ότι δεν μπαίνει στο χειρουργείο. Εκείνη όμως την ώρα ένα στέλεχος του κόμματος έφερε τη γυναίκα του για άμεση επέμβαση στο χειρουργείο. Η γυναίκα ήταν κατηγορηματική και απαιτούσε να τη χειρουργήσει ο Νογνο-Υασενετσκύ. «Τον κάλεσαν στην αίθουσα του επισκεπτηρίου», γράφει ο καθηγητής Οσάνιν. «Είπε και πάλι ότι λυπάται πάρα πολύ, αλλά σύμφωνα με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις δεν μπορεί να μπει στο χειρουργείο αν δεν κρεμάσουν την εικόνα στη θέση της». Ο σύζυγος της άρρωστης έδωσε τον λόγο του ότι αύριο η εικόνα θα είναι στη θέση της, μόνο να γίνει αμέσως η επέμβαση. Την ίδια στιγμή ο Νογνο-Υασενετσκύ ξεκίνησε για την πτέρυγα του χειρουργείου και χειρούργησε τη γυναίκα, η οποία έγινε καλά. Την επομένη το πρωί η εικόνα, πράγματι, μπήκε στη θέση της.²⁰

Στο βιβλίο του για τις πυογόνες λοιμώξεις δεν φαινόταν μόνο η επιστημονική κατάρτιση του συγγραφέα, αλλά και η αγάπη του για τους ασθενείς. Σε ένα σημείο γράφει: «Ξεκινώντας την εξέταση, ο ιατρός πρέπει να έχει υπ' όψιν του όχι

μόνο την κοιλιακή χώρα, αλλά τον ασθενή εξ ολοκλήρου, τον οποίο δυστυχώς οι ιατροί συνήθως αποκαλούν «περίπτωση». Ο άνθρωπος φοβάται και είναι απελπισμένος, η καρδιά του σπαρταρά, όχι μόνο με την κυριολεκτική σημασία της λέξης, αλλά και με τη μεταφορική. Γι' αυτό πρέπει να δυναμώσετε την καρδιά του, όχι μόνο με καμφορά ή digulen, αλλά και με το να απαλλάξετε τον ασθενή από το άγχος και την ψυχολογική φόρτιση... Ο ασθενής δεν πρέπει να δει το χειρουργικό τραπέζι, τα έτοιμα εργαλεία, τους ανθρώπους με τις ιατρικές μπλούζες, με τις μάσκες στα πρόσωπα και τα γάντια στα χέρια. Κοιμίστε τον εκτός του χώρου του χειρουργείου. Επίσης, φροντίστε να είναι ζεστός καθ' όλη τη διάρκεια της εγχείρησης, καθώς είναι πάρα πολύ σημαντικό».^{15,19}

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το Ορθόδοξο ήθος δεν είναι κάποιοι ηθικιστικοί κανόνες αλλά το αποτέλεσμα μιας ζωντανής σχέσης, μυστηριακής και ασκητικής, του πιστού με τον Χριστό. Αυτό σημαίνει ότι το Ορθόδοξο ήθος κτίζεται πάνω στην Αγία Τριάδα και στην ένωση του ανθρώπου με τις άκτιστες ενέργειες του Θεού. Σήμερα, ο Ορθόδοξος Χριστιανός καλείται να αντιμετωπίσει πολλές προκλήσεις και προβλήματα της καθημερινής ζωής και της κοινωνίας που ζει κάθε φορά. Η ζωή του δεν έχει ως πυξίδα μια ηθικιστική συμπεριφορά ούτε πρέπει να διαπνέεται από το δικανικό πνεύμα του Χριστιανισμού της Δυτικής Εκκλησίας. Άλλωστε, ο Χριστιανός δεν βλέπει φίλους και εχθρούς γύρω του αλλά μόνο αδελφούς του. Με αγάπη στον συνάνθρωπο που απορρέει από την αγάπη για τον Τριαδικό Θεό, ο Χριστιανός καλείται να υπηρετήσει και την ιατρική επιστήμη, αλλά και τα θέματα της βιοηθικής που δημιουργούνται εξ αιτίας των αναγκών των ανθρώπων και της προόδου της ιατρικής επιστήμης. Αυτό γίνεται άμεσα αντιληπτό στην εφαρμογή της ιατρικής επιστήμης από τον αρχιεπίσκοπο Λουκά, ο οποίος τόνισε τη σημασία της αντιμετώπισης των ασθενών με αξιοπρέπεια και συμπόνια, ενσωματώνοντας τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις στην ιατρική του πρακτική. Η εν λόγω ανθρωπιστική προσέγγιση επηρέασε την ανάπτυξη της ιατρικής ηθικής, ιδίως στο πλαίσιο της θεραπείας ολόκληρου του ανθρώπου και όχι μόνο της ασθένειας. Η πίστη του στη διασύνδεση του σώματος, της ψυχής και του πνεύματος ενημέρωσε την ιατρική του πρακτική, υποστηρίζοντας μια ολιστική προσέγγιση στην υγειονομική περίθαλψη που λαμβάνει υπ' όψιν τις ψυχολογικές και τις πνευματικές ανάγκες των ασθενών παράλληλα με τις σωματικές τους παθήσεις. Φυσικά, όλα τα ιατρικά του επιτεύγματα έγιναν με προσευχές και την πίστη ότι ο Θεός τον βοηθάει.

ABSTRACT

The Christian ethic in medical science. The case of Luke, Archbishop of Simferopol and Crimea

Ε. ΑΡΤΕΜΙ, Σ. ΜΙΧΑΛΕΑΣ, Ι. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΙΣ, Ι. ΔΙΜΙΤΡΙΑΔΙΣ, Μ. ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

*Department of History of Medicine and Medical Ethics, Medical School, National and Kapodistrian University of Athens, Athens, Greece**Archives of Hellenic Medicine 2025, 42(6):835–841*

The Christian ethic differs from the secular ethic and the ethic of various philosophers or philosophical movements. The Christian ethic is related to the connection of the individual Christian with the God-Man and, by extension, the doctrinal teaching of the Church. The ethos of the Orthodox Christian faith sees Christ himself in the person of the other person, and the person who is governed by it does what is right, not out of fear but out of unlimited love for the Triune God and the incarnate Christ. The ethos in Christ can be applied to every aspect of human life. Orthodox Ethics is not opposed to the science of medicine nor to its achievements. It is enough, of course, that medicine and every achievement of doctors and scientists associated with medicine be taken into account. The science in which the application of Christian ethics bears great fruit is medicine. The case of Luke, Archbishop of Simferopol and Crimea, is typical. This scientist not only excelled in the science of medicine, but by combining medicine with Christian ethics, he treated man holistically and as an image of God, without caring whether he was rich or poor, Christian or atheist, educated or uneducated, lawful or unlawful; the Christian contribution to medical ethics was enormous and edifying. This paper shows that central to Luke, Archbishop of Crimea's application of medical science, is his Christian belief in the intrinsic value of human life, for the respect of which we are accountable to God. Christianity still deserves its place "in the public sphere" and, in particular, in the medical ethical discourse, something that is emphatically noted within the life and work of the Archbishop of Simferopol and Crimea, the physician Valentin Felixovich Voyno-Yasenetsky.

Key words: Anatomy, Luke the physician, Stalin prize, Valentin Felixovich Voyno-Yasenetsky

Βιβλιογραφία

1. ΑΡΤΕΜΗ Ε. Η Ορθόδοξη Χριστιανική ηθική καταλυτικός παράγοντας για τον σύγχρονο κόσμο. *Βολινський Благовісник* 2021, 9:261–273, ειδικ. 265. Διαθέσιμο στο: <https://vb.vpba.edu.ua/ua/2358>
2. ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ Ι. *Οντολογία και ηθική*. Διαθέσιμο στο: <http://www.ideotopos.gr/postsB7.html>
3. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ Χ. *Το πρόσωπο και ο έρως*. Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1976
4. ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗΣ ΓΙ. *Χριστιανική ηθική*. Εκδόσεις Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 1983
5. ΧΑΤΖΗΚΥΡΚΟΥ Μ. Οι ηθικές αρετές στον Αριστοτέλη. Διπλωματική εργασία. Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών, Τμήμα Φιλοσοφίας, Φιλοσοφική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011. Διαθέσιμο στο: <https://ikee.lib.auth.gr/record/279976/files/GRI-2015-15493.pdf>
6. ARISTOTELIS. *Oxford Classical Texts: Ethica Nicomachea*. Ingram By water (ed), Oxford University Press, Oxford, 1894. Available at: <https://www.oxfordscholarlyeditions.com/display/10.1093/ac-trade/9780198145110.book.1/actrade-9780198145110-work-1>
7. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ. 53: *Περί φύσεως. Αποσπάσματα*, XXX. Διαθέσιμο στο: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/anthology/literature/browse.html?text_id=123
8. ΟΣΙΟΣ ΙΣΑΑΚ Ο ΣΥΡΟΣ. *Τα ευρεθέντα ασκητικά*. Επιμέλεια και αφήγηση: Δαμασκηνός μοναχός Αγιορείτης, Κελλίον Τιμίου Προδρόμου, Ιερά Μονή Καρακάλλου, Εκδόσεις εν Πλω, Άγιον Όρος, 2020
9. ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ. *Υπέρ της του κόσμου ζωής: Το κοινωνικό ήθος της Ορθόδοξης Εκκλησίας*. Μετάφραση: Ασπρούλης Ν. Διαθέσιμο στο: <https://www.goarch.org/el/social-ethos>
10. ΜΕΓΑΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ. *Ασκητικά διατάξεις, προς τους εν κοινοβίω και κατά μόνας ασκούντας*. PG 31, 1.321A–1.428A
11. ΓΙΕΦΤΙΤΣ Α, πρώην ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΖΑΧΟΥΜΙΟΥ ΚΑΙ ΕΡΖΕΓΟΒΙΝΗΣ. Το Ορθόδοξο χριστιανικό ήθος. *Πεμπτουσία* 16 Μαΐου 2011. Διαθέσιμο στο: <https://www.pemptousia.gr/2011/05/to-orthodoxo-christianiko-ithos>
12. MARKHAM AN. Ethic as method, method as ethic. *J Inf Ethics* 2006, 15:37–55
13. ΜΠΑΛΟΓΙΑΝΝΗΣ ΣΙ. Ο Άγιος Λουκάς ο Συμφεροπόλεως, ως ιατρός, ακαδημαϊκός διδάσκαλος και συγγραφέας. *Εγκέφαλος* 2015, 52:42–56
14. MATEVOSSIAN E, KERN H, HÜSER N, DOLL D, SNOPOK Y, NÄHRIG J ET AL. Surgeon Yuri Voronoy (1895–1961) – a pioneer in the history of clinical transplantation: in memoriam at the 75th anniversary of the first human kidney transplantation. *Transpl Int* 2009, 22:1132–1139
15. ΚΑΡΒΕΛΑΣ ΜΚ. *Επιστημονική αυθεντία – νευροχειρουργικές διαστάσεις και καινοτομίες στο έργο του Αγίου Λουκά του ιατρού*.

- eLearning, ΕΚΠΑ, Αθήνα, 2018. Διαθέσιμο στο: <http://www.in-deepanalysis.gr/koinwnia/agios-loukas-o-iatros>
16. ΚΟΥΚΚΟΥ Χ. Το μαρτύριο στη ζωή και στο έργο του Αγίου Λουκά, Αρχιεπισκόπου Συμφερουπόλεως και Κριμαίας. Διπλωματική εργασία. Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Θεολογική Σχολή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2019. Διαθέσιμο στο: <https://ikee.lib.auth.gr/record/309092/files/GRI-2019-26077.pdf>
17. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Άγιος Λουκάς ο Ιατρός, Αρχιεπίσκοπος Κριμαίας (1877–1961). *Πεμπουσία* 11.6.2018. Διαθέσιμο στο: <https://www.pemptousia.gr/2018/06/agios-loukas-o-iatros-archiepiskopos-k>
18. ΑΓΙΟΥ ΛΟΥΚΑ, ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΣΥΜΦΕΡΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ ΚΡΙΜΑΙΑΣ. *Αγάπησα το μαρτύριο – Αυτοβιογραφία*. Μητροπολίτης Αργολίδος Νεκτάριος Αντωνόπουλος (Επιμ). Εκδόσεις Πορφύρα, Αθήνα, 2016
19. ΒΟΙΝΟ-ΓΙΑΣΕΝΕΤΣΚΙ ΒΦ (ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΛΟΥΚΑΣ). *Δοκίμια για τη Χειρουργική των πυογόνων λοιμώξεων*. Τόμος Α΄ και Β΄. Επιμελητές: Γ. Λακιώτης και Μητροπολίτης Αργολίδος Νεκτάριος Αντωνόπουλος. Εκδόσεις Πορφύρα, Αθήνα, 2014
20. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ Ν. *Ιερός Ναός Αγίου Λουκά του Ιατρού – Λευκία Ναυπλίου*. Εκδόσεις Μητρόπολη Αργολίδος, Ναύπλιο, 2017

Corresponding author:

S. Michaleas, Department of History of Medicine and Medical Ethics, Medical School, National and Kapodistrian University of Athens, Athens, Greece
e-mail: sp.michaleas@gmail.com